

*Дем'янчук Т. Д.,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії внутрішніх справ*

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТИПІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИПРАВНИХ УСТАНОВ УРСР

Анотація. У статті визначаються основні типи кримінально-виконавчих установ УРСР, а також характеризуються нормативно-правові акти та політика радянської держави у сфері виконання покарань. Система виконання покарань радянського періоду була невід'ємною складовою революційної ідеології і складалася як специфічний елемент правоохоронної діяльності держави. Встановлено, що кримінально-виконавча система УРСР з самого початку задумувалася, як інструмент терору, адже радянське керівництво з одного боку офіційно оголошували те, що закінчення громадянської війни дозволяло відмовитися від методів позасудової розправи й вирішувати всі питання в судовому порядку, а з іншого – численними секретними наказами, нормами надзвичайного законодавства, органи виконання покарань наділялися нетиповими каральними функціями, а градація осіб, що відбували покарання здійснювалася не на підставі важкості вчиненого ним правопорушення, а так званої політичної благонадійності. Основний перелік виправних установ визначався виправно-трудовим законодавством, зокрема Виправно-трудовим кодексом 1925 р. та 1970 р. Обидва вони були рецепцією загальносоюзного законодавства. Окрім того, з початку 1930-х і аж до середини 1950-х рр. основний масив виправно-трудових установ акумулювався в системі ГУЛАГу. Як наслідок існували дві паралельні системи виправно-трудових колоній та виправно-трудових таборів, які підпорядковувалися різним владним інституціям. Виправно-трудовий характер виховного процесу осіб, що відбували покарання обґрунтовувався кількома причинами. По-перше, потребою утримання самих установ. По-друге, соціально-економічною ситуацією в країні. У 1960-х рр. в умовах лібералізації суспільних відносин, радянські законодавці починають відмовлятися від виправно-трудового підходу в системі виконання покарань, однак виправно-трудовий кодекс 1970 р. не врегулював засоби виконання покарань не виправно-трудового характеру. Як наслідок, впродовж 1983-1989 рр. існувало дві окремі галузі законодавства, що регулювали виконання кримінальних покарань: 1) виправно-трудове законодавство; 2) законодавство про виконання покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених. Встановлено, що кримінально-виконавча система УРСР, яка являла собою сукупність органів виконання покарань, норми права й державну політику у сфері боротьби зі злочинністю, була інструментом тоталітаризму, адже її першочерговим завданням була боротьба з противниками влади, придушення політичного інакодумства, національно-правових ідей народів союзної держави.

Ключові слова: кримінально-виконавча система, тоталітарна система, УРСР, відбування покарань, норми права.

Постановка проблеми. Система виконання покарань радянського періоду була невід'ємною складовою революційної

ідеології і формувалася як специфічний елемент правоохоронної діяльності держави. Кримінально-виконавча система УРСР, яка являла собою сукупність органів виконання покарань, норми права й державну політику у сфері боротьби зі злочинністю, була інструментом тоталітаризму, адже її першочерговим завданням була боротьба з противниками влади, придушення політичного інакодумства, національно-правових ідей народів союзної держави. Одночасно, радянська кримінально-виконавча система ніколи не виступала місцем де дотримувалися права людини, а фізичні розправи, трудово-виправні заходи, незаконне позбавлення волі (розстріли в'язнів у західноукраїнських тюрмах впродовж червня-липня 1941 р.), каральна психіатрія, тощо, стали її основними методами й атрибутами.

Можна констатувати, що кримінально-виконавча система УРСР з самого початку задумувалася, як інструмент терору, адже радянське керівництво з одного боку офіційно оголошували те, що закінчення громадянської війни дозволяло відмовитися від методів позасудової розправи й вирішувати всі питання в судовому порядку, а з іншого – численними секретними наказами, нормами надзвичайного законодавства, органи виконання покарань наділялися нетиповими каральними функціями, а градація осіб, що відбували покарання здійснювалася не на підставі важкості вчиненого ним правопорушення, а так званої «політичної благонадійності». Як наслідок, у березні 1928 р. була прийнята постанова «Про каральну політику та стан місць ув'язнення», у якій в'язнів поділяли на «соціально чужих» та «соціально близьких». Тобто, особи, що вчиняли політичні злочини, згідно радянського законодавства становили більшу небезпеку для суспільства як серійні вбивці.

З огляду на зазначене, науково актуальною видається потреба аналізу основних типів кримінально-виконавчих установ, які діяли на території УРСР, визначення методів і підходів до практичної реалізації системи виконання покарань, її ідеологічного змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження кримінально-виконавчої системи радянського періоду, зокрема УРСР здійснюється в кількох площинах. По-перше, в межах вивчення кримінального і кримінально-виконавчого права аналізується система покарань. По-друге, в межах вивчення історико-правових особливостей становлення й розвитку пенітенціарної системи виокремлюються як закономірності розвитку окремих інституцій так і специфіка їх функціонування. По-третє, в межах вивчення радянської тоталітарної системи характеризуються особливості функціонування окремих інституцій, зокрема силових, які були інструментами терору. Однозначно можна стверджувати, що в наш час, історико-правове дослідження кримінально-виконавчої системи УРСР має відбу-

ватися в умовах відмови від стереотипних установок сформованих ще в радянську епоху. Єдиною проблемою на шляху до цього може бути закритість та обмеженість джерельної бази, адже не всі архівні справи силових органів влади відкриті для публічного доступу, а окремі з них знаходяться зараз в архівних установах країни агресорки.

Загалом, методологічною основою нашого дослідження стали праці Ф. Ахмаєєвої, І. Богатирьова, І. Малиновського, Н. Пиндюриної, В. Россіхіна, А. Степанюка, Ю. Фоміча, О. Шкута та ін.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення основних типів кримінально-виконавчих установ УРСР, а також характеристика нормативно-правових актів та політики радянської держави у сфері виконання покарань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед дослідників немає усталеної думки стосовно того, який нормативно-правовий акт доцільно вважати першим в процесі формування нової кримінально-виконавчої системи. Окремі вчені, вважають, що такою можна вважати прийняту у квітні 1919 р. постанову Народного комісаріату юстиції «Про ліквідацію всіх відділів колишнього Міністерства юстиції», що і поклато початок формуванню нової радянської кримінально-виконавчої системи. Однак, ще у січні 1918 р. було ухвалено Постанову «Про тюремні робочі команди» [1, с. 62], у відповідності до якої, з працездатних ув'язнених створювалися команди для виконання необхідних державних робіт. І. Малиновський вважає, що початком формування пенітенціарної системи УРСР варто вважати прийняття 18 квітня 1920 р. постанови Народного комісаріату юстиції УРСР «Про відміну розподілу місць ув'язнення на розряди за тяжкістю покарання і про перейменування їх в будинки примусових робіт», у якій вказувалося, що «всі тюрми та місця ув'язнення на території УРСР перейменовуються на будинки примусових громадянських робіт» [4, с. 15]. Такий підхід у системі виконання покарань, був актуальним до розпаду СРСР, а «позбавлення волі стало найбільш вживаним видом покаранням, яке обов'язково поєднувалося з виправно-трудовим впливом на засуджених з метою пристосування їх до спільного колективного життя» [9, с. 150-151]. У 1921 р. усі каральні відділи на місцях було перейменовано на виправно-трудова [5, с. 269]. Це був не перший нормативний акт, що вказував на виправно-трудова характер системи виконання покарань.

Однак, до 1925 р. ця система була перехідного типу, і тільки після прийняття «Виправно-трудова кодексу» 1925 р. започатковано суто радянську модель установ виконання покарань. Після 1925 р. і аж до початку Другої світової війни, у пенітенціарній системі УРСР відбулася низка змін принципового характеру, які були обумовлені не стільки потребою її вдосконалення, як економічними та соціальними змінами у суспільно-політичному житті країни. Окрім того, утвердження культу особи Сталіна, масові репресії й ідеологізація усіх сфер суспільства, призвели до того, що до середини 1930-х рр. та частина «соціально чужих» елементів, які ще не були розстріляні, стали широко використовуватись як робоча сила у спеціальних таборах ОГПУ, а згодом ГУЛАГу. Число ув'язнених виправних таборів збільшилося за рахунок так званих «шкідників», «диверсантів», «шпигунів», «ворогів народу», «буржуазних націоналістів» й зрештою усіх противників радянської влади, які публічно виступили проти держави. Як наслідок, мало

місце різке зростання наповнюваності місць позбавлення волі, яке було результатом масових політичних репресій держави проти власного населення. За таких умов, командно-адміністративна система, до якої належали й пенітенціарні установи тільки посилювалася, адже мусіла забезпечувати стабільність тоталітарного режиму. В цьому контексті варто погодитися з думкою В. Россіхіна, що процес становлення радянської держави супроводжувався формуванням специфічної пенітенціарної системи, на яку покладалися два основні завдання «виправлення злочинців шляхом морального перевиховання й ізолювання від суспільства класових «контрреволюційних» елементів» [7]. При цьому дослідник справедливо зауважує, що акцент здійснювався саме на другому підході, адже владі було важливо ізолювати усіх противників влади, так званих «інакомислячих» [7].

Основний перелік виправних установ визначався виправно-трудова законодавством. В УРСР перший Виправно-трудова кодекс було прийнято у 1925 р., а другий – 1970 р. Обидва вони були рецепцією загальносоюзного законодавства. Окрім того, з початку 1930-х і аж до середини 1950-х рр. основний масив виправно-трудова установ акумулювався в системі ГУЛАГу.

Так, у прийнятому 1925 р. Виправно-трудова кодексі визначалося сім типів виправно-трудова установ: будинки попереднього ув'язнення, будинки примусових робіт, перехідні трудові будинки, трудові колонії, установи для хворих ув'язнених – лікарні, трудові реформаторії для неповнолітніх правопорушників, ізолятори спеціального призначення [11, с. 79]. Трудова характер виховного процесу осіб, що відбували покарання обґрунтовувався кількома причинами. По-перше, потребою утримання самих установ. По-друге, соціально-економічною ситуацією в країні. Однозначно, що дешева робоча сила ув'язнених, яких експлуатували без дотримання будь-яких трудова, соціальних і навіть санітарних норм, була оправданою з ідеологічної і практичної точок зору.

Окрім того, Виправно-трудова кодексом 1925 р. передбачалося встановлення заходів «соціального захисту», які поділялися на три групи: судово-виправні, медико-педагогічні та медичні. Одночасно вказувалося, що ці заходи не повинні реалізовуватися через принцип «кар», не повинні завдавати фізичних страждань особам, що відбувають покарання чи принижувати їх гідність. Однак така норма була винятково декларативною і на практиці під заходами «соціального захисту» розумілося, що саме фізична праця є основним засобом соціалізації ув'язнених і недопущення вчинення ними нових злочинів. З огляду на сьогоднішній день, вирішальний вплив трудова підходу до соціалізації осіб, що відбували покарання видається дискусійним і малоефективним, але в першій половині ХХ ст. й в умовах радянської правової дійсності він був ефективним.

Однією із статей кодексу вказувалося, що «виправно-трудова вплив на ув'язнених повинен був проводитися шляхом подальшого вдосконалення і максимального розвитку замість тюрми, що залишилися від минулого часу, мережі трудова сільськогосподарських, ремісничих і фабричних колоній та перехідних виправно-трудова домів [8, с. 160]. Такі заходи були більш ніж ефективними. Пovoєнна статистика свідчить, що станом на липень 1945 р. в СРСР функціонувало понад 650 промислових підприємств де використовувалася праця ув'язнених, а 95% з них приймали участь у соцзмаганні. З них, 45% виконували

трудова норма від 125 до 200%, а ще 10% – понад 200%. Тому можна стверджувати, що радянська політика у кримінально-виконавчій сфері досягла поставленої мети. З одного боку, вдалося повністю ліквідувати опозицію і максимально придушити розвиток національних рухів у союзних республіках, зокрема й УРСР, а з іншого – вирішити великі економічні завдання.

Лібералізація суспільних відносин в другій половині 1950-х рр. мала наслідком перегляд норм виправно-трудового і кримінального законодавства. У березні 1953 р. була проведена грандіозна за своїми масштабами і не виправдана за цілями амністія. Однак на волю вийшли не особи звинувачені в політичних злочинах, які не становили суспільної небезпеки, а ув'язнені, що відбували покарання за карні злочини, в тому числі амністували і злочинців-рецидивістів. Основними змінами в кримінально-виконавчій системі стало відновлення подвійного підпорядкування органів внутрішніх справ МВС Радам депутатів трудящих; впровадження принципів відбування покарання за місцем скоєння злочину або проживання засудженого (на практиці ця норма не завжди дотримувалася і часто українців, яких звинувачували у політичних злочинах висилали відбувати покарання в установи інших радянських республік); на виконкомі місцевих Рад покладалася відповідальність за працевлаштування звільнених із місць ув'язнення; відновлювалася участь громадськості у діяльності в системі виправлення та перевиховання засуджених та здійснення контролю за ними.

Зрештою, в радянській державі розпочалася нова хвиля кодифікації основних галузей права. Так, у 1969 р. прийнято Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, на основі яких розроблялися і затверджувалися республіканські кодекси [9, с. 156]. Як наслідок, 23 грудня 1970 р. Президією Верховної Ради УРСР було затверджено новий «Виправно-трудова кодекс». Його основним нововведенням стала повна трансформація виправно-трудова установ, які створювали на підставі попереднього кодексу 1925 р.

Новий Виправно-трудова кодекс складався з восьми розділів у яких було 135 статей [10]. Основні види виправно-трудова установ були наведені у ст. 12, якою зокрема передбачалося, що основним видом виправно-трудова установ, які виконували покарання у вигляді позбавлення волі визначалися: виправно-трудова колонії, тюрми і виховно-трудова колонії. Перші дві установи призначалися для утримання засуджених до позбавлення волі, які досягли повноліття, а виховно-трудова колонії – для неповнолітніх [3]. Самі виправно-трудова колонії, згідно ст. 13 поділялися на «колонії-поселення для осіб, які вчинили злочини з необережності, колонії-поселення для осіб, які вчинили умисні злочини, колонії загального режиму, посиленого режиму, суворого режиму, особливого режиму» [3].

Новий кодекс регламентував систему виконання покарань у виді позбавлення волі, заслання, вислання і виправних робіт без позбавлення волі [11, с. 80]. Статтею 7 Виправно-трудова кодексу 1970 р. основними засобами виправлення і перевиховання засуджених визначалися: «режим відбування покарання, суспільно-корисна праця, виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання» [3]. Певним позитивом можна вважати те, що визначені кодексом засоби виправлення і перевиховання застосовувалися винятково з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, особи засудженого, а також поведінки засудженого і його ставлення

до праці [3]. На жаль, ця норма мала винятково декларативний характер і для радянської держави другої половини 1970-х рр. коли в командно-адміністративній системі запроваджено принципи «неосталінізму», по відношенню до осіб, які відбували покарання застосовувалися зовсім не гуманні дії. Особливо популярними стали застосування лікувальної психіатрії, засоби морального тиску на ув'язненого чи членів його родини. Зрештою, є чимало прикладів смерті в'язнів у радянських колоніях навіть у 1980-х рр.

Основним недоліком кодексу 1970 р. було неврегульованість засобів виконання покарань не виправно-трудова характеру. Останні були врегульовані «Про затвердження Положення про порядок і умови виконання в Українській РСР кримінальних покарань, не зв'язаних із заходами виправно-трудова впливу на засуджених» прийнятим у 1984 р. Цим нормативним актом врегульовано виконання таких видів покарань, як: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; штрафу; громадської догани; конфіскації майна; позбавлення військового або спеціального звання; звільнення з посади; покладання обов'язку відшкодувати заподіяні збитки [6].

Однак, навіть прийняття вищевказаної постанови не вирішило комплекс проблем, що існували у кримінально-виконавчій системі, а навіть поглибили її. Більше того, так само, як у 1920-х рр. функціонувало дві системи виконання покарань, так само у 1983-1989 рр. існувало дві окремі галузі законодавства, що регулювали виконання кримінальних покарань: 1) виправно-трудова законодавство; 2) законодавство про виконання покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудова впливу на засуджених [2, с. 47].

Висновки. Таким чином, в умовах утвердження радянської влади, відбулося становлення нового типу кримінально-виконавчої системи, яка з самого початку задумувалася не як орган перевиховання осіб, що вчинили правопорушення, а інструмент боротьби з противниками влади. Хоч виправно-трудова підхід до перевиховання ув'язнених осіб не був новим для тогочасної Європи, більшовики надали йому власних специфічних форм, які з одного боку нівелювали будь-які права осіб, що відбували покарання, а з іншого – допомагали промисловості розвиватися за рахунок безкоштовної робочої сили. Стосовно основного типу кримінально-виконавчих установ, то можна спостерігати певну еволюцію, адже Виправно-трудова кодексом 1925 р. передбачалося функціонування семи типів: будинки попереднього ув'язнення, будинки примусових робіт, перехідні трудові будинки, трудові колонії, установи для хворих в'язнів – лікарні, трудові реформаторії для неповнолітніх правопорушників, ізолятори спеціального призначення, а кодексом 1970 р. – три: виправно-трудова колонії, тюрми і виховно-трудова колонії. Одночасно, після ліквідації у 1956 р. системи ГУЛАГу, можна говорити про поступову відмову від винятково виправно-трудова підходу.

Одночасно, слід констатувати, що попри детальний аналіз кримінально-виконавчої системи, важливо дослідити основні форми і способи порушення прав осіб, що відбували покарання, а також реабілітації жертв тоталітаризму.

Література:

1. Ахмадеев Ф. Х., Катаев Н. А., Хабабулин А. Г. Становление и развитие органов советской милиции и исправительно-трудова учреждений. Уфа, 1993.

2. Богатирьов І. Г. Теорія і практика виконання кримінально-виконавчою інспекцією покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : монографія. Київ : Атіка, 2005. 312 с.
3. Виправно-трудоий кодекс Українсько Радянської Соціалістичної Республіки 1970 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-07#Text>.
4. Малиновський І. О. Радянські поправчо-трудоі установи порівнюючи з буржуазними тюрмами / За ред. В.О. Попелюшка. Острог: видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. 306 с.
5. Пиндюрина Н. Соблюдение революционной законности в исправительно-трудоовых учреждениях (октябрь 1917 г. – 1920 г.). *Труды ВШ МВД СССР*. 1957. № 2. С. 267-285.
6. Про затвердження Положення про порядок і умови виконання в Українській РСР кримінальних покарань, не зв'язаних із заходами виправно-трудоого впливу на засуджених : Закон УРСР від 07.12.1984 р. № 8075-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1124.
7. Россіхін В. В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917–1991 рр.). Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2015. 368 с.
8. Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917–1937 гг.). Москва : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. 372 с.
9. Степанюк А. Х. Историчний досвід становлення в Україні установ виконання покарань закритого типу. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 2. С. 148-159.
10. Фоміч Ю. Ю. Виправно-трудоий кодекс УРСР. https://leksika.com.ua/12150324/ure/vipravno-trudoviy_kodeks_ursr
11. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України: дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 482 с.

Demianchuk T. Historical and legal analysis of the main types of penal institutions of the Ukrainian SSR

Summary. The article defines the main types of penal institutions of the Ukrainian SSR, as well as characterizes the normative legal acts and policy of the Soviet state in the field of execution of punishments. The system of execution of punishments of the Soviet period was an integral part of the revolutionary ideology and was formed as a specific element of law enforcement activities of the state. It was

established that the criminal-executive system of the Ukrainian SSR was conceived from the very beginning as an instrument of terror, because the Soviet leadership, on the one hand, officially announced that the end of the civil war made it possible to abandon the methods of extrajudicial execution and resolve all issues in court, and on the other hand, numerous secret orders, norms of emergency legislation, the bodies of execution of punishments were endowed with atypical punitive functions, and the gradation of persons serving punishment was carried out not on the basis of the gravity of the offense committed by them, but on the basis of the so-called political benevolence. The main list of correctional institutions was determined by correctional and labor legislation, in particular the Correctional and Labor Code of 1925 and 1970. Both of them were the reception of all-Union legislation. In addition, from the beginning of the 1930s until the mid-1950s, the main array of correctional labor institutions was accumulated in the Gulag system. As a result, there were two parallel systems of correctional labor colonies and correctional labor camps, which were subordinated to different authorities. The correctional-labor nature of the educational process of persons serving a sentence was justified by several reasons. First, the need to maintain the institutions themselves. Secondly, the socio-economic situation in the country. In the 1960s, in the conditions of the liberalization of social relations, Soviet legislators began to abandon the correctional-labor approach in the system of execution of punishments, however, the Correctional-Labor Code of 1970 did not regulate the means of execution of punishments of a non-corrective-labor nature. As a result, during 1983-1989 there were two separate branches of legislation regulating the execution of criminal punishments: 1) correctional and labor legislation; 2) legislation on execution of punishments not related to measures of correctional and labor influence on convicts. It was established that the criminal-executive system of the Ukrainian SSR, which was a set of bodies for the execution of punishments, legal norms and state policy in the field of fighting crime, was a tool of totalitarianism, because its primary task was the fight against opponents of the government, suppression of political dissent, national-legal ideas peoples of the union state.

Key words: criminal enforcement system, totalitarian system, Ukrainian SSR, serving sentences, legal norms.